

ПОЛІТИЧНА ДУМКА РОСІЙСЬКОГО ЗАРУБІЖЖЯ: СТРУКТУРУВАННЯ ТА АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ ФЕНОМЕНУ

Багаторічний інтерес дослідників до творчої спадщини Російського Зарубіжжя сприяв накопиченню великого масиву різноманітних праць. Проведено аналіз найбільш типових робіт. Праці емігрантів вирізняє розуміння сутності предмету, багате фактичне наповнення. Дослідження зарубіжних авторів виділяються широким використанням архівних матеріалів, мемуарної літератури. Працям радянських авторів притаманна надмірна ідеологізація і тенденційність. Сучасні російські дослідження характеризує широкий плюралізм думок від гострої критики до безперечного схвалення. Українська політична наука більш зважена у оцінках, але поступається за кількістю робіт російським авторам.

Ключові слова: *еміграція, Російське Зарубіжжя, політична думка, концепція, ідейно-політична течія, дослідження, тенденція.*

Many years of interest of researchers to the creative heritage of Russian Diaspora contributed to the accumulation of a large array of different studies. It is analyzed the most typical works. The works of emigrants are distinguished understanding of the essence of the subject, factual rich content. Researches of foreign authors are allocated the extensive use of archival materials, memoir literature. Works of soviet authors are characterized the excessive ideological and tendentiousness. Modern Russian study characterizes a wide pluralism of opinions from sharp criticism to the undisputed approval. Ukrainian political science is more weighed in estimations, but she yields to on the amount of works the Russian authors.

---

* кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри політології і правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Keywords: *emigration, Russian Diaspora, political thought, conception, ideological and political current, research, tendency.*

Многолетний интерес исследователей к творческому наследию Русского Зарубежья способствовал накоплению большого массива различных исследований. Проведен анализ наиболее типичных работ. Труды эмигрантов отличает понимание сущности предмета, богатое фактическое наполнение. Исследования зарубежных авторов выделяются широким использованием архивных материалов, мемуарной литературы. Работам советских авторов присуща чрезмерная идеологизация и тенденциозность. Современные российские исследования характеризует широкий плюрализм мнений от острой критики до бесспорного одобрения. Украинская политическая наука более взвешена в оценках, но уступает по количеству работ российским авторам.

Ключевые слова: *эмиграция, Русское Зарубежье, политическая мысль, концепция, идейно-политическое течение, исследование, тенденция.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Відмінною рисою політичної думки Російського Зарубіжжя є її практична затребуваність у політичному і науковому житті сучасної Росії. Окремі концепції і навіть ідейно-політичні течії Російського Зарубіжжя отримали друге дихання. Поряд з активним використанням ідей мислителів російської післяреволюційної еміграції у риторичі і політиці керівництва держави, в Російській Федерації доволі впевнено розвиваються політичні організації, які в якості орієнтирів обрали для себе ідеологію доволі неоднозначних політичних течій євразійства або націонал-більшовизму. Зазначені процеси актуалізують всебічні дослідження творчої спадщини Російського Зарубіжжя як засобу вироблення тактики і стратегії міждержавних відносин і адекватної оцінки сучасних геополітичних тенденцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний спектр сучасних російських досліджень політичної думки Російського Зарубіжжя

представлений в основному у вигляді праць, присвячених вивченню стану розробки проблем розрізнених ідейно-політичних течій або політичних концепцій окремих діячів російської післяреволюційної еміграції. Зокрема, періодизацію вітчизняної історіографії змінювництва запропонував С. Лимар [1]. Він підкреслює характерну для радянської історіографії жорстку ідеологічну позицію щодо історії і політичного життя Російського Зарубіжжя. Дослідник зазначає, що з початку 1990-х років починається якісно новий етап вивчення проблем російської еміграції. Сучасну бібліографію історії розвитку і змісту політичної теорії євразійства висвітлює К. Пішун [2]. Серед великого обсягу різнопланового матеріалу він виокремлює три рівня досліджень політичних поглядів ідеологів євразійства. К. Пішун підкреслює, що нестача аналітичності і недостатній рівень теоретичних узагальнень, притаманних антологічним збірникам, підштовхує дослідників до комплексного вивчення євразійської політичної доктрини. Однією з перших масштабних праць, присвячених вивченню стану дисертаційних досліджень російської еміграції, стала робота О. Проніна [3]. Автором проведено бібліометричний аналіз дисертацій, присвячених темі «російська еміграція», підготовлених у Росії за період з 1980 по 2005 роки. У роботі зроблено спробу виявити тенденції розвитку російської науки у частині усвідомлення нею проблем російського розсіяння. Вивченню історіографії російської післяреволюційної еміграції присвячена робота В. Мітрохіна [4]. У книзі проведено аналіз деяких напрямів наукового пошуку вчених-суспільствознавців. Автор зосередив увагу на висвітленні еволюції наукових вподобань російських дослідників. Аналіз праць сучасних російських дослідників політичної теорії І. Ільїна проведено в одній з наших попередніх статей [5]. У роботі висвітлюються основні напрямки досліджень, особливості й специфіка праць, присвячених творчості видатного філософа. Зазначена порівняно менша кількість власне політологічних досліджень теоретичної спадщини І. Ільїна.

З цього приводу слід зауважити, що така тенденція є характерною для досліджень творчої спадщини Російського Зарубіжжя у цілому.

Мета і завдання дослідження. Значний інтерес дослідників до творчої спадщини Російського Зарубіжжя сприяв накопиченню значної кількості різноманітних праць. Запорукою подальшої цілеспрямованої і ефективної роботи є аналіз вже напрацьованого матеріалу. Дослідження загального стану вивчення проблеми вимагає розподілу матеріалу за групами відповідно до певних і характерних ознак; проведення аналізу найбільш типових робіт, що рельєфно відображають специфіку кожної групи; з'ясування особливостей і основних тенденцій у дослідженнях політичної думки Російського Зарубіжжя у різні історичні періоди і визначення напрямків подальшої роботи.

Виклад основного матеріалу. Отже, для створення цілісної картини стану розробки проблеми і системного аналізу досліджень політичної думки Російського Зарубіжжя ми вважаємо за доцільне розділити їх на декілька груп. Перша група - це різнопланові праці мислителів післяреволюційної еміграції, в яких вони аналізували політичні теорії опонентів, полемізували один з одним, критикували або схвалювали наукові розробки своїх соратників і противників.

До другої групи слід віднести праці емігрантів наступних хвиль еміграції. Певна часова відстань, інший життєвий і політичний досвід, відстороненність від процесів створення феномену Російського Зарубіжжя, надають цим дослідженням іншого характеру, звільняють від зайвої емоційності і суб'єктивізму.

Третя група праць, яка представлена дослідженнями зарубіжних авторів, потенційно найбільш об'єктивна і врівноважена в аналізі й оцінках. Однак підкреслимо - цю потенцію не можна перебільшувати. По-перше: у світоглядній галузі знання дослідник має справу з комплексом політичних і духовних цінностей, який може бути співзвучним, або навпаки дисонувати з його світоглядом. По-друге: вчений, як і будь-яка інша

людина, що живе у суспільстві, згідно з класиком «не може бути вільною від суспільства». Тобто, вчений, чи прямо, чи опосередковано, вільно чи не вільно, але включається у політичні процеси і це відбивається на результатах його інтелектуальної діяльності. По-третє: об'єктивно обумовлена відстороненість іноземця інколи заважає адекватному сприйняттю глибинних мотивів дій і думок представників іншої культурно-етнічної спільноти, мотивів, які мають іноді навіть сакральний характер.

Четверту групу складають дослідження післяреволюційної еміграції радянської доби. Слід зазначити, що характер робіт радянських дослідників в залежності від еволюції радянського політичного режиму зазнавав певних змін. Сутність і політичну обумовленість цих змін ми висвітимо трохи пізніше. А зараз зазначимо, що для аналізу політичної думки Російського Зарубіжжя радянська суспільна наука використовувала переважно лише сувору критику, ідеологічне неприйняття і тенденційність оцінок на кшталт «агонія білої еміграції». Крім того дослідницькій інтерес значною мірою стримувався негативним ставленням до еміграції з боку радянської влади, що було причиною відносно незначної кількості робіт.

Кардинальні зміни, що відбулися у характері і змісті досліджень політичної думки, відображають праці, віднесені нами до п'ятої групи досліджень. Це роботи як російських, так і українських дослідників, які побачили світ з другої половини 80-х років минулого століття і до сьогодні. Демократизація суспільно-політичного життя, зняття штучних ідеологічних обмежень, впровадження традицій плюралізму у гуманітаристику надали цій групі робіт доволі значної масштабності, багатоманітності підходів, оригінальності оцінок, об'єктивності і науковості.

Тут доречно буде зазначити, що політична думка Російського Зарубіжжя в сучасному світі перестала бути лише об'єктом вивчення. Принаймні у Російській Федерації деякі ідейно-політичні течії російської післяреволюційної еміграції переживають справжній політичний Ренесанс.

Це, в першу чергу, відноситься до євразійського політичного руху та ідей націонал-більшовизму. І саме роботи їх сучасних послідовників ми і пропонуємо об'єднати у шосту групу. Ці дослідження можливо не завжди відрізняються об'єктивністю, але вони суттєво урізноманітнюють дослідницький матеріал, допомагають виявити потенційний рівень суспільного визнання, закладений у певні ідеологеми емігрантської політичної думки. Праці сучасних євразійців, націонал-більшовиків і інших послідовників емігрантської думки цікаві, в першу чергу, не з точки зору оцінок минулого російської суспільної науки, а як практичне втілення політичних і геополітичних устремлінь окремих кіл сучасного російського суспільства і російської держави.

Наведений нами короткий аналіз демонструє масштабність поставленої задачі. Враховуючи потенційний об'єм матеріалу і рамки даного формату дослідження, ми свідомо обмежимося аналізом лише тих праць, які найбільш виразно і яскраво розкривають зміст, сутність і особливості кожної групи досліджень, присвячених політичній думці Російського Зарубіжжя. Причому, з тієї ж причини ми не ставимо перед собою завдання аналізувати історіографію кожної ідейно-політичної течії або творчості діячів Російського Зарубіжжя окремо.

Розгляд робіт діячів післяреволюційної еміграції розпочнемо з праці російського філософа, історика, літературного критика і суспільного діяча Ф. Степуна. Він провів стислий, але достатньо вичерпний аналіз настроїв і завдань післяреволюційної еміграції [6]. Автор підкреслив її інтелектуальну і культурну могутність. Серед головних проблем еміграції Ф. Степун виокремив проблему ідейної наступності. Він наголосив на небезпеці зараження емігрантської молоді пробільшовицькими ідеями лівих євразійців, націонал-більшовиків, мларосів і утвержденців. Спасінням від цієї загрози і одночасно головним завданням російської еміграції, на його думку, має стати усвідомлення месіанської ролі еміграції

як релігійного центру духовно-культурного укладу майбутньої Росії [6, с. 27].

В якості приклада полеміки, в якій кристалізувалася політична думка Російського Зарубіжжя, наведемо праці М. Бердяєва і Л. Карсавіна. На сторінках часопису «Путь» видатний російській мислитель М. Бердяєв розкриває перед нами позитивні і негативні сторони євразійства [7]. Він відмічає значний творчий потенціал і політичне майбутнє євразійського руху, яким воно завдячує реалізму поглядів і орієнтацією на молодь. Проте, зазначає М. Бердяєв, є в євразійстві й «елементи зловредні й отруйні». На його думку, в їхньому розумінні «євразійство» не отримує істинного універсального змісту «Сходу - Заходу», а залишається замкненою від Європи і усього світу східною азіатською культурою [7, с. 135].

В іншому числі того ж часопису «Путь» на його зауваження по пунктах відповідає історик – медієвіст, активний діяч євразійського руху Л. Карсавін [8]. У відповідь на докір Бердяєва про відсутність духовної свободи мислитель наголошує, що євразійство є системою, яка вільно розвивається і не виключає індивідуального розуміння головної ідеї [8, с. 124]. Заперечує Л. Карсавін і звинувачення у надмірному захопленні євразійців «татарсько-азіатською статичністю». Він підкреслює, що мова йде виключно про туранський елемент у російській культурі, а відмова від запропонованого західниками універсалізму викликана бажанням уникнути європеїзації і зберегти самотньо - євразійське як передумову культурного розквіту світу [8, с. 126]. Саме так, у процесі детального аналізу концепцій, обговорення ідей, висуваючи аргументи і контраргументи, представники різних політичних течій не тільки відточували свою наукову майстерність, але і відшліфовували свої теорії. Неупереджений, критичний аналіз опонентів ставав запорукою подальшого удосконалення політичних теорій.

Проте, не завжди полемістам вдавалося зберегти академічну чистоту і зваженість оцінок. Зокрема, відомого російського філософа

І. Ільїна обурих тон статті М. Бердяєва «Кошмар злого добра» [9]. Стаття була спрямована проти книги «Про опір злу силою». Ільїн, слід зазначити, справедливо звинувачує Бердяєва у літературній непристойності, яка знайшла вираження в особистих нападках і епітетах на кшталт: «кошмар», «огида», «нечувана гординя» тощо [10, с. 236]. Він висловлює сумнів, що Бердяєв читав саму книгу, а якщо і читав її, то скоріш за все «не прочитав її належним чином». Ільїн зазначає, що його багаторічні спостереження за публіцистичною діяльністю Бердяєва свідчать, що «... п. Бердяєв ані мою, ані чию б то не було чужу думку, взагалі не чує» [10, с. 237]. В іншій своїй статті І. Ільїн підкреслює: «Всякий хто буде судити про мої погляди по статтям п. Бердяєва і його однодумців, має віддавати собі звіт у тому, що статті ці грубо спотворюють мої філософські погляди» [11, с. 260]. Ось саме приклад раніше зазначеної нами емоційності і суб'єктивізму, що очікувано були притаманні діячам післяреволюційної еміграції, які були очевидцями і безпосередніми учасниками краху російської державності. Цю, іноді, можливо, не таку разючу неоднозначність оцінок, дослідники мають враховувати у своїх роботах.

Такі зразки емігрантської полеміки слугували підставою оцінок політичного життя еміграції, що лунають у праці зарубіжного історика і культуролога російського походження М. Раєва [12]. Автор зазначає: «політичне життя еміграції складалося з безкінечних сперечань, породжуваних неперевіреною інформацією, безпорадністю, озлобленістю, тугою за минулим» [12, с. 20]. Багато уваги у роботі приділено аналізу праць емігрантів, які оселилися в Європі, США і Китаю. Використання компаративістського підходу дозволило йому виявити специфіку поглядів російської наукової еміграції. Зокрема, підкреслити своєрідність підходів до минулого Росії. Ще однією, безперечно позитивною рисою праці М. Раєва є те, що російські й емігрантсько - закордонні дослідження, які до виходу цієї книги російською мовою існували, так би мовити, у двох площинах, нарешті пересіклися [13, с. 27]. Однак слід враховувати, що у

цілому М. Раєв не високої думки щодо вартості теоретичної полеміки й ідеологічних протиріч у середовищі Російського Зарубіжжя. Зокрема, для їхньої оцінки він використовує епітети «минуций й обмежений інтерес».

Серед досліджень ідейно-політичних рухів Російського Зарубіжжя на окрему увагу претендує монографія радянського вченого, дисидента, а с 1975 року емігранта М. Агурського, присвячена дослідженню ідеології націонал-більшовизму [14]. Заслугою автора є розкриття сутності політичного феномену більшовизму, який визрів і піднявся на хаотичній суміші лівого народництва, радикального сектантства, релігійного містицизму, язичницького месіанства, більшовицьких ідей сильної влади і запереченні західного парламентаризму. Ті, хто шукав у революції месіанський антизахідний народний сенс, побачили у більшовизмі велике національне відродження Росії. Цьому сприяло і переконання, яке поступово міцніло у масовій свідомості, що більшовики - це росіяни, які дали народу волю, а комуністи - це іноземці, які готують народові нове ярмо [14, с. 51].

М. Агурський відмічає, що націонал-більшовизм, як і інші напрями російської суспільної думки, не оминув німецького впливу. На думку дослідника, зміцнення влади Й. Сталіна і партії в цілому як раз і було результатом непомітного переходу до націонал-більшовизму, який висловлював погляди більшовицької еліти та її бюрократичного оточення. Отже, ми бачимо, що М. Агурський на відміну від М. Раєва не тільки визнає практичну значимість політичної думки Російського Зарубіжжя, але і вважає, що саме народжена в еміграції ідеологія націонал-більшовизму відіграла вирішальну роль у розвитку радянської політичної системи.

Книга публіциста, суспільного діяча, відповідального секретаря часопису «Посев» М. Назарова представляє собою історію політичної еміграції на тлі бурхливих подій ХХ ст. [15]. Поряд із висвітленням проблеми місії еміграції, що зазначена автором у назві книги, він достатньо докладно знайомить нас із причинами і особливостями

російської післяреволюційної еміграції. Досліджує деякі аспекти її організаційного і політичного оформлення. Для нас особливий інтерес представляє аналіз політичного спектру Російського Зарубіжжя, інформація щодо найважливіших організацій, розгляд їхніх помилок і розбіжностей. Водночас, слід зауважити, що деякі епізоди книги мають яскраво виражений неоднозначний характер. Монархіст М. Назаров природно основну увагу приділив аналізу політичного і ідейного життя правого крила еміграції. І саме в ідейному руслі правої політичної течії він оцінює концепцію єврейсько-масонської змови, метою якої було повалення Російської імперії. Він підкреслює: «...перемога єврейсько-масонського союзу у Західній Європі була очевидна і вражаюча» [15, с. 365]. Безперечно, позитивним є те, що автор під час роботи мав можливість використовувати джерела неопубліковані у СРСР, що суттєво підвищило інформативність і змістовність його праці.

Протягом багатьох десятиліть плідно працює над проблемами політичної історії Росії американській вчений, професор російської історії Гарвардського університету Ричард Пайпс. Переважну частину його праць складають дослідження російської дореволюційної і радянської державності, проблеми становлення російської інтелігенції, життя і творчість діячів Російського Зарубіжжя. Наукові погляди Р. Пайпса вирізняє його розуміння відмінності історичного шляху Росії від основного річища розвитку європейських країн. Важливе місце серед його робіт займає фундаментальна біографія видатного російського мислителя і політичного діяча П. Струве, над якою він працював двадцять років [16; 17]. У своїй праці Р. Пайпс досліджує не тільки біографію П. Струве. Він описує епоху в історії Росії. Буремну епоху, що докорінно змінила світ і багато у чому до сьогодні визначає головний вектор його розвитку.

Зрозуміло, головне у праці - дослідження надскладної і тривалої політичної еволюції П. Струве. Однак, підкреслює Р. Пайпс, незмінними залишалися ідеали, які відстоював Струве: «лібералізм», «державність»,

«націоналізм», «західництво» [17, с. 551-553]. Як ми вже зазначали, робота американського вченого виходить за рамки суто біографічного життєпису. Так, аналізуючи ліберальні погляди П. Струве, він висловлює своє бачення російської ліберальної традиції. Яка, на думку Р. Пай пса, не менш давня, ніж традиція самодержавства [16, с. 399].

Радянську історіографію у цілому характеризує упередженість, тенденційність і надмірна ідеологізація. Як ми вже зазначали, її можна розділити на декілька етапів. Праці 1920 - 1930-х років здебільшого виконані у дусі актуального протистояння з Російським Зарубіжжям і відображають реальну політичну боротьбу [18]. Значний фактичний матеріал і атмосфера епохи, яку передають праці безпосередніх учасників подій, зберігають їх значний науковий потенціал. Гуманітарна наука 1940-х років була в основному присвячена проблемам війни і післявоєнного світового устрою.

Цілеспрямовані дослідження Російського Зарубіжжя відновлюються у 1950 - 1960-х роках. Основні тенденції і характер праць продовжують відомі довоєнні традиції [19]. Крім того, до них додається ще і тема співробітництва емігрантів з гітлерівською Німеччиною, для чого використовуються і переклади відповідних праць зарубіжних авторів [20]. Хрущовська «відлига» сприяла частковому пом'якшенню політичного режиму, і деякі емігранти повернулися на батьківщину і навіть отримали можливість опублікувати свої спогади [21]. Роботи, написані емігрантами, надають не лише багатий фактичний матеріал, але і доволі повно передають атмосферу і світогляд емігрантської спільноти.

У 1970 - 1980-х роках радянська наука приступає до системного вивчення російської післяреволюційної еміграції з широким використанням архівних матеріалів, у тому числі Російського Зарубіжного історичного архіву у Празі [22]. Дослідники В.Комін, М. Стишов в основному використовують матеріали емігрантської періодики і мемуари. На відміну від них Ю. Мухачов у своїй роботі вже активно вводить у

науковий оборот архівні матеріали [23]. Проте, принцип партійності і марксистсько-ленінська методологія продовжують превалювати у цих роботах, про що виразно свідчить активне використання епітетів: «політичний і ідейний крах», «розпад», «банкрутство», «буржуазне реставраторство», «контрреволюція» тощо.

Першою спробою системного дослідження російської еміграції у радянській науці стала праця Л. Шкаренкова «Агонія білої еміграції», що вперше побачила світ у 1981 році і потім ще двічі перевидавалася [24]. Автор висвітлює історію російської еміграції від Жовтневої революції і громадянської війни до кінця Другої світової війни. Працю відрізняє системний і комплексний підхід, що дозволило вперше розглянути післяреволюційну еміграцію як цілісне явище. Дослідник у рамках відносно невеликої за обсягом роботи зумів охопити майже усі аспекти побуту, культурного і наукового життя Російського Зарубіжжя. Але у центрі дослідження Л. Шкаренкова знаходиться політична історія російської еміграції. В ній він виокремлює переплетіння двох процесів: роз'єднання і виродження старих і нових емігрантських угруповань та визнання нових політичних реалій і крах антирадянської ідеології.

У другій половині 1980-х років під лозунгами перебудови, демократизації і гласності у науці відбувається переоцінка цінностей, відмова від ідеологічних обмежень і старих методологічних принципів. Спочатку на шпальтах газет і журналів, а потім і у більш ґрунтовних роботах дослідники демонструють нові підходи до вивчення російської еміграції, відмову від стереотипів, ідеологічної тенденційності й одноманітності оцінок. Вал публікацій було викликано не лише можливістю реалізувати штучно стримуваний багато десятиліть науковий інтерес. Виникає і міцніє суспільний запит пошуку відповідей на питання, що постали перед країною в епоху чергового політичного і соціально-економічного зламу.

Зазначені вище чинники, разом з можливістю використовувати раніше недоступні архівні матеріали, знайомство з працями зарубіжних дослідників, публікації збірок і окремих праць вчених-емігрантів, сприяло виходу досліджень Російського Зарубіжжя на новий якісний рівень. Протягом останніх десятиліть вийшло багато різнопланових праць, присвячених всебічному висвітленню явища.

Маловивчені проблеми історії формування і діяльності російської еміграції на Далекому Сході досліджує В. Іванов [25]. Автор висвітлює її інституціональні основи, характеризує специфічні ознаки, описує кількісні і якісні параметри російської далекосхідної еміграції.

Серед найбільш вагомих слід відзначити монографію О. Антропова [26]. Автор досліджує проблему політичного об'єднання емігрантів і створення загально емігрантського центру. Головну увагу у роботі приділено політичним процесам, що протікали в емігрантському середовищі у 1920 - 1930-х рр. Дослідник аналізує політичні доктрини, рухи і організації, які боролися за лідерство. На основі широкого кола джерел і раніше невідомих архівних матеріалів О. Антропов виявляє причини, які завадили політичному об'єднанню еміграції.

Деякі сучасні російські дослідники зосередили свою увагу на вивченні окремих ідейно-політичних течій російської післяреволюційної еміграції. Зокрема, особливості ідеології, сутність і розмаїття програм монархічного крила Російського Зарубіжжя досліджує Н. Антоненко [27]. Автор розкриває уявлення монархічної еміграції щодо сутності «Білої ідеї». У монографії Н. Антоненко зроблена спроба комплексного дослідження ідейно-теоретичного розуміння правими емігрантами політичного і державного устрою. Окреслені основоположні принципи їхньої економічної, соціальної, національної, конфесіональної і зовнішньополітичної доктрини постбільшовицької Росії. Дослідниця детально аналізує різні монархічні концепції, прагне виявити основні

тенденції у розвитку консервативної думки Російського Зарубіжжя, усвідомити цілісний зміст програм різних монархічних організацій.

Суттєвою особливістю політичної думки Російського Зарубіжжя є те, що певна частина її концепцій і навіть окремі ідейно-політичні течії повернулися на батьківщину не тільки як об'єкти науково-теоретичного пізнання, а як реальні фактори її політичного життя. Зокрема, у сучасній Росії створені і активно працюють організації наступників ідей євразійства і націонал-більшовизму. Серед лідерів цих організацій виділяється доволі одіозна фігура російського письменника і політичного діяча Е. Лимонова. Він очолював нині заборонену націонал-більшовицьку партію, і є головою виконкому партії «Інша Росія». Лимонов веде активну публіцистичну діяльність. У своїх працях він піднімає питання соціального устрою, культурних і державницьких традицій Росії [28]. Професор МДУ імені М.В. Ломоносова О. Дугін, лідер Міжнародного євразійського руху разом з активною організаторською роботою успішно займається вивченням, популяризацією і пропагандою євразійської ідеології. Зокрема, низка статей О. Дугіна були опубліковані у книзі «Основи Євразійства» [29]. Ця праця являє собою антологію головних програмних матеріалів з ідеології і політичних поглядів представників євразійського руху від засновників до сучасних неоевразійців. У книзі представлені роботи П. Савицького, М. Трубецького, Г. Вернадського М. Алексєєва та інших. У статтях О. Дугіна викладена програма сучасного євразійського руху, подається аналіз творчості ідеологів класичного євразійства, висвітлюється євразійська модель держави і геополітичного устрою світу [30]. Слід зазначити, що навіть поверхневий аналіз демонструє прояви євразійського світогляду у реальній політиці сучасної Російської Федерації та її геополітичних проектах.

Безперечно, українському дослідникові не можна буде пробачити неуважність до вітчизняного наукового доробку проблеми Російського Зарубіжжя. Тим більше, що українські дослідники хоча і не є лідерами у

цьому напрямку, але певні, доволі достойні напрацювання мають місце. Вони цілком справедливо заслуговують бути представлені у нашому дослідженні. Зокрема, М. Шульга плідно працює над проблемою сучасної російської геополітичної концепції [31]. У рамках зазначеної теми дослідження нею опублікована низка статей, присвячених аналізу євразійства [32]. М. Шульга аналізує особливості концепції М. Трубецького, у працях якого піднімається широке коло питань культури і політичного устрою. Дослідниця детально аналізує геополітичні положення євразійської доктрини і підкреслює певну наступність геополітичної концепції сучасної Росії. Власну інтерпретацію точки зору М. Бердяєва на російській нігілізм як специфічне соціальне явище подає В. Попков [33]. Автор підкреслює, що бердяєвська оцінка російського нігілізму є актуальною і для практики ХХІ століття.

Висновки. Завершуючи аналіз стану вивчення політичної думки Російського Зарубіжжя, можна констатувати, що за без малого століття досліджень накопичено значний обсяг різноманітного матеріалу. Праці, присвячені проблемі російської післяреволюційної еміграції, розподіляються на шість груп у залежності від часу і місця створення робіт, громадянського статусу, ідеологічних і політичних умов роботи дослідників. Праці емігрантів вирізняє розуміння сутності предмету, багате фактичне наповнення і, на жаль, суб'єктивізм. Дослідження зарубіжних авторів відрізняються широким використанням архівних матеріалів, мемуарної літератури, але в них не завжди адекватно інтерпретуються ціннісні орієнтири, сакральний зміст політичних доктрин мислителів Російського Зарубіжжя. Дослідження радянських авторів вирізняє надмірна ідеологізація і тенденційність, але своєрідну картину політичного життя російської еміграції вони створюють і містять значний фактичний матеріал. Сучасні російські дослідження характеризує широкий плюралізм думок від гострої критики до безперечного схвалення і навіть наслідування окремих ідей і цілих політичних течій. Українська політична

наука також не стоїть осторонь, але, природно, значно поступається за кількістю робіт російським авторам.

Отже, ми зробили спробу охарактеризувати сучасний стан і окреслити головні орієнтири майбутніх досліджень політичної думки Російського Зарубіжжя. На увагу дослідників чекає кількісний і якісний аналіз робіт, присвячених вивченню творчої спадщини окремих вчених емігрантів і ідейно-політичних течій. У самостійний напрямок бажано виділити ступень охоплення проблеми у дисертаційних дослідженнях. Вдало розпочату нашими попередниками роботу варто продовжити задля збагачення гуманітарного знання і пошуку шляхів злагоди, порозуміння і примирення.

Список використаних джерел

1. Пронин А.А. Российская эмиграция в отечественных диссертационных исследованиях 1980 – 2005 гг. / А.А.Пронин. – Екатеринбург: Изд-во ГОУ ВПО «Рос. гос. проф.-пед. ун-т», 2009. – 360 с.
2. Лымарь С.И. Сменовеховство как явление российской политической культуры: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01. / С.И. Лымарь. – Уссурийск, 2006. – 183 с.
3. Пишун К.В. Политическое учение евразийства: Опыт системной реконструкции и интерпретации: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01. / К.В. Пишун. – Владивосток, 1999. – 191 с.
4. Митрохин В.А. Историография и идеография русской эмиграции первой волны / В.А. Митрохин. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 2008. – 127 с.
5. Закіров М.Б. Політична теорія І.О. Ільїна у дослідженнях сучасних російських вчених / М.Б. Закіров // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. - №2 (16). – С. 240 – 250.

6. Степун Ф.А. Задачи эмиграции / Ф.А. Степун // Новый град. – 1932. – №2. – С. 15 – 27.
7. Бердяев Н.А. Евразийцы / Н.А. Бердяев // Путь. – 1925. – №1. – С. 134 – 139.
8. Карсавин Л.П. Ответ на статью Бердяева об евразийцах / Л.П. Карсавин // Путь. – 1926. – № 2. – С. 124 – 127.
9. Бердяев Н.А. Кошмар злого добра / Н.А. Бердяев // Путь. – 1926. – № 4. – С. 103 – 116.
10. Ильин И.А. Кошмар Н.А. Бердяева. Необходимая оборона / И.А. Ильин // Собрание сочинений: в 10 т. / И.А. Ильин. – Т. 5. – М.: Русская Книга, 1996. – С. 236 – 243.
11. Ильин И.А. О сопротивлении злу. Открытое письмо В.Х. Даватцу / И.А. Ильин // Собрание сочинений: в 10 т. / И.А. Ильин. – Т. 5. – М.: Русская Книга, 1996. – С. 243 – 261.
12. Раев М.И. Россия за рубежом: История культуры русской эмиграции: 1919-1939. / М.И. Раев. – М.: Прогресс-Академия, 1994. – 292 с.
13. Бочарова З.М. Раев М.И. Россия за рубежом: История культуры русской эмиграции: 1919-1939. / З.М. Бочарова // Клио. – 1999. – №2. – С. 27 – 31.
14. Агурский М.С. Идеология национал-большевизма / М.С. Агурский. - М.: Алгоритм, 2003. - 318 с.
15. Назаров М.В. Миссия русской эмиграции / М.В. Назаров. – М.: «Родник», 1994. – 416 с.
16. Пайпс Р. Струве: левый либерал. 1870-1905. / Р. Пайпс; пер. с англ., А. Цуканова. – М.: Московская школа политических исследований, 2001. – 552 с.
17. Пайпс Р. Струве: правый либерал. 1905-1944. / Р. Пайпс; пер. с англ., А. Захарова. – М.: Московская школа политических исследований, 2001. - 680 с.

18. Десницкий В. Печать белой эмиграции / В. Десницкий // Книга и революция. – 1922. - №1(15). – С. 46 – 50; Томсинский С.Г. Октябрь в белогваржейском освещении / С.Г. Томсинский // Историк-марксист. – 1927. – Т. 5. – С. 184 – 190.; Радыгин Г. Белая печать о правом уклоне / Г. Радыгин // Спутник коммуниста. – 1929. – №1-2. – С. 22 – 31.

19. Мамай Н. Коммунистическая партия в борьбе за идейно-политическое воспитание масс в первые годы НЭПа / Н. Мамай. – М.: Госполитиздат, 1954. – 136 с.; Трифонов И.Я. Из истории борьбы Коммунистической партии против сменовеховства / И.Я. Трифонов // История СРСР. – 1959. – №3. – С. 64 – 82.

20. Ионг, Луи де Немецкая пятая колонна во второй мировой войне / Луи де Ионг; сокр. пер. с англ., А.И. Дьяконова. – М.: Изд-во иностр. лит., 1958. – 447 с.

21. Мейснер Д.И. Миражи и действительность. Записки эмигранта / Д.И. Мейснер. – М.: Изд-во Агентства печати «Новости», 1966. – 298 с.

22. Комин В.В. Политический и идейный крах русской буржуазной контрреволюции за рубежом / В.В. Комин. – Калинин: Изд-во КГУ, 1977. – 122 с.; Стишов М.И. История идейно-политического банкротства и организационного распада мелкобуржуазных партий в СРСР (1917-1930-е гг.) / М.И. Стишов. – М.: Изд-во МГУ, 1981. - 208 с.; Федюкин С.А. Борьба с буржуазной идеологией в условиях перехода к НЭПу / С.А. Федюкин. – М.: Наука, 1977. – 352 с.

23. Мухачов Ю.В. Идейно-политическое банкротство планов буржуазной реставрации в СРСР. / Ю.В. Мухачов. – М.: Мысль, 1982. – 269 с.

24. Шкаренков Л.К. Агония белой эмиграции / Л.К. Шкаренков. – М.: Мысль, 1981. – 231 с.

25. Иванов В.П. Российское зарубежье на Дальнем Востоке / В.П. Иванов. – М.: Изд-во МГОУ, 2003. – 160 с.

26. Антропов О.К. Российская эмиграция в поисках политического объединения (1921 – 1939 гг.) / О.К. Антропов. – Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2008. – 326 с.

27. Антоненко Н.В. Идеология и программатика русской монархической эмиграции / Н.В. Антоненко. – Мичуринск, Изд-во Мичуринского гос. аграрного ун-та, 2007. – 204 с.

28. Лимонов Э.В. Другая Россия. Революция продолжается / Э.В. Лимонов. – М.: Яуза, 2004. – 250 с.; Лимонов Э.В. Проповеди: против власти и продажной оппозиции / Э.В. Лимонов. – М.: Алгоритм, 2013. – 301 с.; Лимонов Э.В. Небольшевизм. Откажется ли Путин от либерал-демократии? / Э.В. Лимонов. – М.: Алгоритм, 2014. – 222 с.

29. Основы евразийства / под ред. А.Г. Дугина. – М.: Арктогея – Центр, 2002. – 800 с.

30. Дугин А.Г. Евразийство от философии к политике: Доклад на Учредительном съезде ОПОД «Евразия» / А.Г. Дугин // Основы евразийства / под ред. А.Г. Дугина. – М.: Арктогея – Центр, 2002. - С. 16 – 26.; Дугин А.Г. Евразийский триумф / А.Г. Дугин // Основы евразийства / под ред. А.Г. Дугина. - М.: Арктогея – Центр, 2002. - С. 485 – 503.; Дугин А.Г. Теория евразийского государства / А.Г. Дугин // Основы евразийства / под ред. А.Г. Дугина. – М.: Арктогея – Центр, 2002. - С. 521 – 534.

31. Шульга М.А. Сучасні російські геополітичні концепції: витоки, засади, еволюція: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01. / М.А. Шульга. – Київ, 2006. – 467 с.

32. Шульга М.А. Геополітичні положення концепції евразійства / М.А. Шульга // Учёные записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Политические науки. – 2004. – Том 17(56). – № 2. – С. 189-200.; Шульга М.А. Евразійство Миколи Трубецького: від культури до геополітики / М.А. Шульга // Учёные

записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского.
Политические науки. – 2004. – Том 18 (57). № 1. – С. 36-43.

33. Попков В.В. М. Бердяев про особливості російського нігілізму /
В.В. Попков // Гуманітарний вісник ЗДІА: Збірник наукових праць. – Вип.
45. – 2011. С.– 187 – 195.